

بسم الله الرحمن الرحيم

موضوع: عوامل موثر بر استحکام و تعالی خانواده از منظر آیات و روایات

استاد راهنما حسینعلی شیخ

گروه یاوران مهدی

فاطمه سمیعی پاقلعه، فاطمه حسین آبادی، رقیه فیضی، سکینه ابراهیمی

چکیده:

خانواده همیشه و همه جا و در بین تمامی جوامع بشری به عنوان اساسی ترین نهاد اجتماعی زیربنای جوامع و منشاء فرهنگ‌ها، تمدن‌ها و تاریخ بشر بوده است. پرداختن به این بنای مقدس بنیادین و حمایت و هدایت آن به جایگاه واقعی و متعالی خود، همواره سبب اصلاح خانواده بزرگ انسانی و غفلت از آن موجب دور شدن بشر از حیات حقیقی و سقوط به ورطه هلاکت و ضلالت بوده است. انسان‌ها در زندگی خود، از دیگران تأثیر می‌پذیرند و بر آنها تأثیر می‌گذارند. در یک خانواده، از والدین گرفته تا فرزندان، در شکل‌گیری شخصیت و خلق و خوی یکدیگر مؤثر واقع می‌شوند. محیط اجتماعی جامعه، رسانه‌ها، مطبوعات و همه اعضا و عناصر حاضر در صحنه اجتماع که در ارتباط با فردند، در پرورش روحیه و شخصیت وی تأثیر دارند. خلاصه آنکه جریان مزبور در تمام ابعاد زندگی انسان‌ها مشهود است، هرچند که نحوه و چگونگی این فرآیند در بسیاری از موارد مستور است. عوامل بسیاری در تحکیم بنیان خانواده و سرزندگی آن مؤثرند که در این مقاله به مهم‌ترین آنها پرداخته شده است؛ از جمله حسن معاشرت در خانواده، نظم و انضباط، وجود روحیه مشورت در خانواده، صبر و پایداری زندگی، روحیه عفو و گذشت، حاکمیت صداقت در فضای خانواده، پرهیز از سوء ظن، آفت حسد، رازداری و وفاداری، مشی با آرامش و بی‌تکبر، حلم و بردباری، ترس از کیفر الهی، دوری از افراط و تفریط، تواضع، دوری از سختگیری و اسراف و نیز احسان به پدر و مادر، همگی از عوامل تحکیم خانواده‌اند. این مقاله عوامل تحکیم خانواده را در نظام فرهنگ اسلامی با استفاده از منابع اسلام و آثار متفکران تربیتی را مورد بررسی، تحلیل و نقد قرار داده است.

کلید واژه: خانواده - جوامع بشری - اقتصاد - طلاق

مقدمه :

خانواده از ابتدای تاریخ تا کنون در بین تمامی جوامع بشری به عنوان اصلی ترین نماد اجتماعی زیربنای جوامع فرهنگ ها و تمدن ها و تاریخ بشر بوده است پرداختن به این بنای مقدس و بنیادین و حمایت و هدایت آن به جای گاه واقعی و متعالی آن همواره سبب اصلاح خانواده بزرگ انسانی و غفلت از آن موجب دور شدن بشر از حیات حقیقی و سقوط به ورطه حلاکت و ضلالت بوده است .

خانواده که با ازدواج شکل میگیرد کوچک ترین هسته و اساسی ترین واحد اجتماعی است که هم تحول اجتماعی و هم تحول فردی به ویژه روان شناختی را تضمین می کند .

خداوند متعال در قرآن کریم می فرماید:

(وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْتَكِرُونَ)

از نشانه های خداوند این است که برای شما از جنس خودتان همسرانی آفرید تا به وسیله آنان آرامش و سکون یابید در میان شما و همسران دوستی و مهربانی قرارداد مطمئنا در این امر برای اهل اندیشه و تفکر نشانه ها و عبرت هایی وجود دارد براساس این آیه قرآنی خانواده نشانه ای از رحمت و عطف و حکمت پروردگار است .

متن:

اقتصاد خانواده به معنای چگونگی سامان دهی و مدیریت منابع خانه است. خانواده سازمانی است که تولید و توزیع کالاهای مورد نیاز را فراهم می سازد و زن بدون مناقشه به عنوان یکی از دو رکن اساسی خانواده در این سازماندهی و مدیریت، نقش اساسی را ایفا می کند. جایگاه مادری و همسری عمده ی منابع مصرف را به زن می سپارد و انتظار می رود که او بتواند با سازماندهی و مدیریت صحیح بین درآمد و مصرف، توازن برقرار کند و با برنامه ریزی و اجرای صحیح در رشد و توسعه ی اقتصاد خانواده نقش مؤثر ایفا نماید. از آن جا که جدول بازدهی اقتصاد خانواده در تنظیم نمودار رشد و توسعه اقتصادی جامعه و برنامه های کلان بخش های مختلف دولتی و خصوصی تأثیر به سزا دارد، می توان گفت که زنان در واقع نقش کلیدی در استفاده ی بهینه از منابع را دارند. منابع در این جا شامل: زمان، پول یا درآمدهای دیگر می باشد. دسترسی به منابع سخت، و از دست دادن آن ها آسان است؛ از این رو باید مدیر خانواده با سازماندهی و مدیریت صحیح و سالم بتواند بهترین انتخاب ها و گزینش ها را داشته باشد. خانواده غیر از منابع مادی منابع دیگری نیز در اختیار دارد که قابل تبدیل به پول نیست و در بیشتر موارد تجدیدپذیر هم نمی باشد. از جمله ی این منابع؛ عشق، انسجام خانواده، خاطرات خوش و ... است، و چون این منابع برای اعضای خانواده رضایت خاطر ایجاد می کند، باید نقش اساسی آن ها و جایگاه خاص هر کدام مورد توجه قرار گیرد تا افراد بتوانند با بالاترین سطح مطلوب از آن ها بهترین استفاده را بنمایند؛ نقش الگوهای دینی در هدایت زندگی بشر به سوی فلاح. از این رو باید گفت: انتخاب، قلب اقتصاد خانواده است و رستگاری دنیا و آخرت زنده و پویا است. حضرت زهرا(س) همان گونه که در تمام شؤون، الگویی حسنه است، در این مورد نیز بهترین نقش را در مدیریت و سازماندهی اقتصاد خانواده ایفا می نماید. در سیره ی عملی حضرت زهرا(س) نقش منابع غیر مادی در اقتصاد اسلامی مهم تر از منابع اقتصادی است که آن حضرت بهترین شکل معقول و منطقی را جهت استفاده از آن ها به کار گرفت. از آن جمله؛ شکرگزاری، دعا و کمک گرفتن از ذکر خداوند برای رفع نیازمندی های مادی خانواده و ... بیشترین رضایت خاطر را برای اعضا ایجاد می کند. آنچنان که در ماجرای اطعام مسکین و یتیم و اسیر اعضای خانواده شامل: همسر، فرزندان و حتی خادم منزل با رضایت و خشنودی کامل، حضرت زهرا(س) را همیاری نمودند.

امروز عوامل تأثیرگذار بر رضایت مندی یا تابع مطلوبیت خانواده در ادبیات اقتصادی شامل: عوامل اقتصادی و غیر اقتصادی است که باعث افزایش مطلوبیت خانواده ها می شود.

وظایف اقتصادی زن در اجتماع :

همان گونه که خانواده به عنوان واحد کوچکی از اجتماع در پیشرفت و توسعه فرهنگی جامعه نقش اول را دارد، در توسعه و رشد اقتصادی جامعه نیز نقش اساسی را ایفا می کند و میزان، چگونگی و نوع حضور او در عملکرد و چرخه های اقتصاد کشور تأثیرگذار است .

یکی از اساسی ترین اهداف تشکیل خانواده، بقای نسل و تربیت نیروی انسانی مورد نیاز جامعه است. توسعه و رشد اقتصادی در گرو نیروی کار فعال و تحصیل کرده است؛ بنابراین یکی از عوامل مؤثر در توسعه اقتصادی نیروی انسانی یا سرمایه های انسانی است .

خانواده به عنوان اولین پایگاه تربیت و پرورش منابع انسانی است؛ از این رو جامعه باید با تقویت نهاد خانواده زمینه توسعه اقتصادی را مهیا سازد. امروزه تئوری سرمایه ی انسانی در مقابل سرمایه ی فیزیکی مورد توجه اقتصاددانان و جامعه شناسان دنیا است .

در این تئوری سرمایه های انسانی با ارزش تر از دارایی ها و منابع طبیعی و ذخایر زیرزمینی به شمار می آیند و هرچه بر روی انسان ها سرمایه گذاری شود، رشد و توسعه جامعه افزون خواهد شد .

از این رو؛ پیشرفت علم و دانش، نگرش و مهارت افراد، ظرفیت تولیدی جامعه را ارتقا می بخشد و در نتیجه رشد و توسعه ی فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی تسهیل و تسریع می گردد. این نظریه می تواند در دو سطح خرد و کلان آثار مطلوب خود را نشان دهد. در مقطع خرد، بازدهی خصوصی را افزایش می دهد و در سطح کلان رشد و توسعه ی جامعه را به همراه دارد، و چون پرورش منابع انسانی از کانون خانواده آغاز می شود، و مادران نقش اساسی را در زمینه تربیت و پرورش فرزندان ایفا می کنند .

رو به افزایش است و دغدغه ی رسیدگی و نگه داری وسایل بر اضطراب و استرس روزانه ی افراد نیز می افزاید؛ بنابراین با زندگی ساده و دور از تجملات، آسایش و آرامش بیش تر فراهم می گردد و انسان بهتر می تواند به رشد و پیشرفت معنوی و روحی بپردازد. با ماشینی تر شدن زندگی نه تنها از مشکلات زندگی کاسته نشده، بلکه شلوغی و پرکاری، استراحت و آسایش خاطر را به مخاطره می اندازد. بارها در تاریخ خوانده ایم که حضرت زهرا(س) فرزندان را به قیمت گرسنگی خود سیر می کرد. و این نکته توجه خاص حضرت به تغذیه فرزندان را زندگی ساده، خانه ی گلی و ... حضرت زهرا(س) محل رشد و کمال والاترین بندگان خدا بود. نشان می دهد

تحرک و بازی

توجه به تحرک و بازی کودکان در شیوه ی تربیتی حضرت زهرا(س) جایگاه خاصی دارد. تا آن جا که فعالیت و تکاپو برای سلامتی و رشد مناسب کودک ضروری است، حتی برای تشویق کودکان به تحرک و بازی، بزرگ ترها همچنان که پیامبر گرامی اسلام(ص) فرمود: من کان عنده ([10]). نیز باید تن به بازی و جست و خیز بدهند ؛ در خانه ای که بچه ای باشد تو باید برای او بچه شوی ابا او مثل خودش که بچه ([11]) صبی فلیتصاب له است بازی کنی و هم بازی او باشی[

هم بازی شدن رسول خدا(ص) با فرزندان حضرت زهرا(س) بیان گر این نکته است که بازی و تحرک کودک توجه کافی حضرت علی(ع) و حضرت فاطمه(س) در خانه ([12]). یکی از لوازم تربیت صحیح محسوب می شود به بازی کودکان موجب شادابی و نشاط روز افزون آن ها می شد. بی شک بالا رفتن کیفیت بهره وری و کارایی نیروی انسانی، در توسعه و رشد جامعه تأثیر شایان توجه دارد

بهداشت و درمان

حفظ تندرستی و سلامتی افراد خانواده از مهم ترین وظایف خانواده است و باید بخشی از درآمد خانواده به این مهم اختصاص یابد. مصرف بخشی از درآمد برای بهداشت می تواند جلوگیری بسیاری از هزینه های درمان بیماری ها باشد. واکسیناسیون اعضای خانواده در برابر بیماری، استفاده از وسایل بهداشتی و ... در سلامت خانواده مؤثر ([13]). است. توجه و مراقبت مادر و برنامه ریزی و عمل نمودن به موقع مهم ترین اقدام به شمار می آید

آثار رفتار اقتصادی زنان بر مصرف کل جامعه

بی شک رفتارهای مصرفی بر حجم مصرف کل در جامعه تأثیرگذار است. از دید اقتصادی هرچه میل نهایی افراد جامعه به مصرف، بیشتر باشد؛ فرآیند ضریب فزاینده و روابط بین متغیرهای کلان اقتصادی مصرف کل بیشتر خواهد شد. با ایجاد تقاضای مؤثر برای کالاها و خدمات، تولید کل فزونی یافته و در نتیجه درآمد ملی افزایش می یابد. از نظر اسلام مصرف باید در چارچوب صحیح و متعادل و دور از اسراف و تبذیر صورت پذیرد. همان گونه که اسلام تأکید و سفارش به اسراف نکردن و مصرف صحیح و به اندازه دارد؛ بر انفاق نیز تأکید می نماید. با انفاق؛ روح هم بستگی و کمک به دیگران تقویت می شود. زن می تواند با پرهیز از اسراف و تبذیر جلوی اتلاف و هدر رفتن امکانات، لوازم، مواد غذایی، پوشاک و ... بگیرد و جامعه را به سوی مصرف صحیح راهنما باشد

کالاهای مصرفی هر خانواده را می توان به دو گروه تقسیم کرد

کالاهای مصرفی با دوام؛ همچون مواد غذایی که باید براساس برنامه استفاده شود. مادر خانواده باید مواد 1. ضروری چهارگانه (پروتئین، چربی، قند، ویتامین) را در برنامه غذایی افراد خانواده بگنجانند؛ بدین منظور آشنایی

خداوند در قرآن کریم به دنبال اخطار و سرزنش نسبت به بعضی از همسران پیامبر (ص)، خداوند در آیات سوره تحریم روی سخن را به همه مؤمنان کرده، دستورهای درباره تعلیم و تربیت همسر و فرزندان و خانواده به آنها می‌دهد، نخست می‌فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ...﴾ ای کسانی که ایمان آورده‌اید! خود و خانواده خویش را از آتشی که هیزم آن انسان‌ها و سنگ‌هاست نگه دارید...﴾ (التحریم/ 6)

نگهداری خویشتن به ترک معاصی و عدم تسلیم در برابر شهوات سرکش است و نگهداری خانواده به تعلیم، تربیت، امر به معروف، نهی از منکر و فراهم ساختن محیط پاک و خالی از هرگونه آلودگی در فضای خانه و خانواده است. این برنامه‌ای است که باید از نخستین سنگ بنای خانواده، یعنی از مقدمات ازدواج و آنگاه نخستین لحظه تولد فرزند آغاز گردد و در تمام مراحل با برنامه‌ریزی صحیح و با نهایت دقت تعقیب شود؛ به تعبیر دیگر، حق زن و فرزند تنها با تأمین هزینه زندگی، مسکن و تغذیه آنها حاصل نمی‌شود، مهم‌تر از آن، تغذیه روح و جان آنها و به کار گرفتن اصول تعلیم و تربیت صحیح است.

مهم‌ترین وظایف متقابل همسران

رعایت وظایف متقابل از سوی دو همسر تأثیر بسزایی در تحکیم و پایداری خانواده دارد و در اینجا به برخی از آنها اشاره می‌گردد

1- حفظ از انحراف

خداوند در یک کلام، حق و وظیفه میان زن و شوهر را روشن نموده است: ﴿...هِنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ وَأَنْتُمْ لِبَاسٌ لَهُنَّ...﴾ ... آنها لباس شما هستند و شما لباس آنها (و هر دو زینت هم و سبب حفظ یکدیگرید) ...﴾ (البقره/ ۱۸۷). لباس از یکسو، انسان را از سرما و گرما و خطر برخورد اشیاء به بدن حفظ می‌کند و از سوی دیگر، عیوب او را می‌پوشاند، و نیز زینتی است برای تن آدمی. این تشبیه که در آیه فوق آمده، اشاره به همه این نکات است. دو همسر یکدیگر را از انحراف‌ها حفظ می‌کنند، عیوب هم را می‌پوشانند، وسیله راحت و آرامش یکدیگرند و هر یک زینت دیشروط همسری و عضویت در خانواده است و رازداری هم یکی از مهم‌ترین شروط وفاداری همسر است که در آیه (التحریم/ ۳) بدان اشاره شده است. این نکته نیز بسیار اهمیت دارد که آتش خیانت، تمام خانواده‌ها را تهدید می‌کند، چرا که انبیایی چون نوح (ع) و لوط (ع) از سوی همسران خود بدان مبتلا گردیدند (همان/ ۱۰). به هر روی، وفاداری اعضای خانواده سبب ایجاد صمیمیت و محبت می‌گردد و نیز سپری است محکم در برابر

مشکلات، سختی‌ها و پشتیبانی است پایدار برای استحکام بنیان خانواده و تحکیم آن که در این زمینه هم پیش از این بحث شده است.

نقش تعلیم اسلامی در تعالی فکر و استحکام خانواده

بشر همواره در دوره حیات خود از کمّ و کیف تعلیم و تربیت پیگیری کرده است. تأمل و دقت در اندیشه متفکران، متألهان و عالمان تربیت نشان می‌دهد که آنان تعلیم و تربیت را مرتبط با هدف و فلسفه حیات مورد توجه قرار داده‌اند.

پرسش از تعلیم و تربیت انسان و سؤال از هدف زندگی در عصر تجدّد به دلیل روابط مادی انسان با طبیعت، بی‌اهمیت تلقی شده است. یکی از آثار شوم توجه نکردن به کار تعلیم و تربیت درست، رهاشدگی انسان به حال خود، هواپرستی و پیروی از تمایل‌های نفس و طغیانگری است. یکی از عوامل اساسی رواج طغیان و بی‌بند و باری‌هایی که قرن ما را دچار آشفتگی‌های جنون‌آمیز نموده، بی‌اعتنایی به معصیت و گناه است (ر.ک؛ جعفری، 1358، ج 3: 329). نامی که بر عصر حاضر گذاشته‌اند، عصر تزلزل ارزش‌هاست که دیگر ارزش‌های اخلاقی معنی ندارد، چون ارزش‌هایی که ملاک اخلاق بود، از میان رفته است. می‌توان گفت کسانی که مادی فکر می‌کنند، ارزش‌های اخلاقی را خیلی پایین آورده‌اند. نیهیلیسم مکتبی است که به هیچ اصل و ارزش اعتقاد ندارد (ر.ک؛ مطهری، 1362: 59).

در تعلیم دینی، ایمان، عشق و محبت به خدا، مبنا و انگیزه ارزش‌های الهی و عمل به دستورهای الهی می‌گردد. در نتیجه، فضایل اخلاقی جای رذایل و اعمال هوس‌آلود را می‌گیرد و بحران‌های اخلاقی و تربیتی از میان برمی‌خیزند؛ زیرا که در تعلیم دینی انسان از سرِ اختیار، عشق و معرفت به دستورهای الهی گردن می‌نهد و موضوع دیگری که در گوش انسان مؤمن به ندای وجدان، فطرت و انبیاء است، نه ندای شیطان، شهوت و لذت تربیت آدمی، به‌ویژه کودک و جوان در جامعه ما از اولویت خاصی برخوردار است، این است که کودک و جوان را با تعلیم و اندیشه‌های اسلام آشنا سازیم و به او بفهمانیم که اسلام دین زندگی است و می‌تواند سعادت انسان در این جهان را تأمین کند. باید این حقیقت را به کودکان و جوانان یاد داد که برنامه‌های دینی علاوه بر فواید اخروی در این جهان نیز موجب سعادت و امنیت انسان است. برای این منظور لازم است کودک و جوان را با تعلیم زنده و مخصوصاً تعلیم اجتماعی اسلام آشنا کنیم.

الگوی خانواده مستحکم از نظر اسلام

از دیدگاه اسلام، آدم خوب همانند هر فرد خوب، نمونه جامعه اسلامی است و جامعه برین باید از اینها الگو بگیرد، نه اینکه جوان خوب، نمونه جوانان، و مردان مسن خوب، نمونه مردان مسن هستند و زنان نمونه زنان و «اگر انسانی وارسته شد، الگوی دیگر انسان‌هاست. اگر مرد است، الگوی مردم است نه مردان، و اگر زن باشد، باز الگوی مردم است نه زنان» (جوادی، 1375: 153). قرآن کریم این مطلب را در آیات شریفه 10-12 از سوره مبارکه تحریم به صورت صریح بیان فرموده است و چهار زن را به عنوان نمونه، دو نمونه خوب و دو نمونه بد یاد می‌کند و «تاریخ اسلام گواه احترام بی‌حد رسول(ص) به حضرت زهرا(س) است تا نشان دهد که زن بزرگی. ویژه‌ای در جامعه دارد که اگر برتر از مرد نباشد، کمتر نیست» (موسوی خمینی (ره)، 1378: 35).

همیشه وجود الگوها و سرمشق‌های بزرگ در زندگی انسان‌ها وسیله مؤثرتری برای تربیت آنها بوده است. قرآن نیز بر این مسأله مهم صحه گذاشته است. الگوها و سرمشق‌هایی در همه زمینه‌ها برای مؤمنان معرفی می‌کند؛ از جمله در آیه (قَدْ كَانَتْ لَكُمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ فِي إِبْرَاهِيمَ وَالَّذِينَ مَعَهُ...: برای شما سرمشق خوبی در زندگی ابراهیم و کسانی که با او بودند، وجود داشت ...) (الممتحنه/ 4).

قرآن خانواده را یک مجموعه متعالی برای تأمین اهداف مقدس می‌داند که برای به فضیلت رساندن آن برنامه‌ریزی می‌کند و جایگاه حقوقی و وظایف افراد را با ویژگی‌های زیر تعیین می‌نماید (ر.ک؛ الفرقان/67-63).

نتیجه‌گیری

عوامل فراوانی در تحکیم بنیان خانواده و سرزندگی آن مؤثرند که در این مقاله به مهم‌ترین آنها پرداخته شده است؛ از جمله: حسن معاشرت در خانواده که در دو محدوده مرزهای حقوقی و دستورالعمل‌های اخلاقی تعیین می‌شود، نظم و انضباط که اسلام در هیچ یک از حوزه‌های جامعه خود به هرج و مرج معتقد نیست، بلکه همواره خواستار نظم و انضباط در همه ابعاد فردی یا همگانی است. توجه به یکسانی در آفرینش، همکاری و همدردی، اندیشه تساوی میان مرد و زن، همکاری و همدردی با خانواده باید در چارچوب آیین خدا باقی بماند و وسیله فساد، رشوه و غصب حقوق و اشاعه فحشاء نگردد. یکی از عواملی که سبب تفاهم و همکاری اعضای خانواده می‌گردد، وجود روحیه مشورت در خانواده است که در عین ایجاد خانواده‌ای مستحکم و صمیمی، بهترین محافظ در برابر مشکلات و موانع زندگی نیز هست. انسان تشنه دوستی و محبت است. انگیزه بسیاری از تلاش‌ها و

زحمات طاقت‌فرسای زندگی، محبت است و وجود آن در خانواده، انسان را به فعالیت و کسب معاش وامی‌دارد. حفظ حرمت و شخصیت دیگران، در گرو احترامی است که در برخوردها از انسان ظاهر می‌گردد. رعایت این مسأله خصوصاً از سوی کسانی که با هم انس و الفت دارند، باعث استحکام دوستی و گرمی روابط خواهد شد که بارزترین مصداق آن خانواده است.

از عوامل دیگر تحکیم خانواده می‌توان موارد زیر را نام برد: صبر و پایداری زندگی، روحیه عفو و گذشت، حاکمیت صداقت در فضای خانواده، پرهیز از سوء ظن و آفت حسد، رازداری و وفاداری، مشی آرام و بی‌تکبر، حلم و بردباری، ترس از کیفر الهی، دوری از افراط و تفریط، تواضع، دوری از سختگیری و اسراف و احسان به پدر و مادر.

منابع و مأخذ :

- [1]. ذخائر العقبی، ص 51.
- [2]. اقتصاد خانواده، ص 28.
- [3]. بحار الانوار، ج 43، ص 151.
- [4]. احقاق الحق، ج 10، ص 277.
- [5]. ر.ک؛ نهج الحیة، ص 45.
- [6]. تفسیر مجمع البیان، ج 5، ص 402.
- [7]. الذّهر (76) : 8 و 9.
- [8]. آل عمران (3) : 92.
- [9]. کریمی جهرمی، سیره و سخن فاطمه(س)، و ذبیح الله محلاتی، ریاحین الشریعة، ص 104.
- [10]. جلوه های رفتاری حضرت زهرا(س)، ص 37.
- [11]. وسایل الشیعة، ج 15، ص 22.
- [12]. ابراهیم امینی، فاطمه بانوی نمونه اسلام.
- [13]. اقتصاد خانواده، ص 124.
- [14]. اقتصاد خانواده، ص 104.
- [15]. اسلام و توسعه اقتصادی، ص 20.

